

Krzysztof Woźniak
(Łódź)

WYBRANE ELEMENTY ARCHITEKTONICZNE WSPÓŁCZESNYCH CERKWI W POLSCE WOBEC TRADYCYJNEGO MODELU

Wstęp

Chrześcijaństwo wschodnie w Polsce to przede wszystkim, choć nie wyłącznie, prawosławie i katolicyzm obrządku bizantyńsko-ukraińskiego. Kreacja przestrzeni świątyń tych konfesji związana jest z postulatami przestrzegania pewnych tradycji. Do regulowania tych kwestii służą kanony. Przestrzeń cerkwi, w podstawowej odmianie, ukształtowanej w tradycji bizantyńsko-ruskiej, oparta jest na układzie krzyżowo-kopułowym. Ponad prostokątnym lub krzyżowym planem rozpięte są dwie krzyżujące się kolebki, a w centrum (ponad miejscem ich przecięcia) znajdują się pendentywy (sferyczne trójkąty), ponad nimi bęben (najczęściej walcowy) i hemisferyczna kopuła. Do takiego układu przestrzennego od strony wschodniej dołączona jest hemicyklowa apsyda, z osiowo umieszczonym oknem, symbolizującym przychodzącego Chrystusa¹. Trzeba zaznaczyć, że niewielka część współcześnie² budowanych cerkwi nawiązuje do innych tradycji – regionalnych (na przykład łemkowskich), wypracowanych lokalnie (choćby na Białostocczyźnie), lub nawet niekiedy do dziewiętnastowiecznych wzorców, wprowadzonych wówczas przez aparat carski Mikołaja I za pomocą ukazu narzucającego gotowe, katalogowe wzorce³.

W latach powojennych budownictwo sakralne w Polsce napotykało na poważne trudności natury politycznej i materialnej, dlatego większość współczesnych cerkwi powstała dopiero po roku 1990. Ich rozwój następował w dwóch kierunkach⁴: część świątyń charakteryzuje zasadnicza zgodność z wzorcami tradycyjnymi, część zdecydowany dystans wobec tychże wzorców. Formy pierwszych są ściśle podporządkowane krzyżowo-kopułowym tradycjom, inne charakteryzują nieco luźniejsze związki z nimi. Ich właśnie dotyczą niniejsze rozważania. Są to następujące cerkwie: Zmartwychwstania Pańskiego w Siemiatyczach (budowana od 1999 roku) (rys. 1), autorstwa Janusza Kenski, Świętej Trójcy w Gorlicach (1986–1992) (rys. 2), zaprojektowana przez Wojciecha Wójtowicza, Zmartwychwstania Pańskiego w Jacznie (1986–1993) (rys. 3), autorstwa Michała Bałasza, świętego Dymitra w Hajnówce (1995–2007) (rys. 4), tego samego autora, świętego Proroka Eliasza w Białymstoku (1963–1970) (rys. 5), w zasadniczym zrębie zaprojektowana przez Romana Landa, Adama Stalony-Dobrzańskiego i Macieja Pawlickiego, oraz cerkiew Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy w Ostrowiu Północnym (1949–1952) (rys. 6), nieznanego autora.

¹ J. Uścińowicz, *Symbol, archetyp, struktura: hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej*, Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok 1997.

² Współczesność rozumiana jako lata po II wojnie światowej.

³ Katalog opracował architekt cara Mikołaja I, Konstanty Andriejewicz Ton [„Projekty cerkwi, stworzone przez architekta Jego Imperatorskiej Wysokości, profesora architektury Imperatorskiej Akademii Sztuk (...) Konstantego A. Tona”].

⁴ K. Woźniak, *Kierunki architektury cerkiewnej w Polsce po połowie XX wieku*, Poznań 2010 (praca doktorska).

Świątynie te zbudowane zostały na planie krzyża greckiego (cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego w Siemiatyczach, Świętej Trójcy w Gorlicach), albo na planie podłużnym, z krzyżem wpisanym w plan (cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego w Jacznie, świętego Dymitra w Hajnówce i Proroka Eliasza w Białymstoku).

Wybrane elementy architektoniczne współczesnych cerkwi

W niniejszym opracowaniu skoncentrowano się głównie na wybranych elementach konstytuujących strefę prezbiterialną: solei (podwyższenie posadzki nawy przy ikonostasie), ambonie, klirosach i pastoforiach. Formy i układ tych elementów nie wyczerpują jednak problematyki części prezbiterialnej – przywołać tu należy tak ważne elementy jak apsyda, synthronon (tron biskupa w apsydzie), cyborium, tzw. „okno od wschodu”, a przede wszystkim ołtarz, stół ofiarny i ikonostas. W sensie nie tylko architektonicznym, ale również w sensie nasycenia *sacrum* przestrzeń tę definiują oczywiście i inne elementy zamykające i wydzielające (ściany, sklepienie, posadzka, łuk tęczowy), a także łączące z innymi przestrzeniami (jak drzwi, okna, wrota ikonostasu, otwarta przestrzeń ponad ikonostasem). Elementy te przedstawiono na tle formy zewnętrznej obiektów.

W bryle cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego w Siemiatyczach mocno zaakcentowano elementy nawiązujące do tradycyjnej miękkości – dominuje główna kopuła, symbolizująca Chrystusa i cztery mniejsze kopuły (właściwie hełmy), oznaczające czterech ewangelistów. Świątynia zbudowana jest bowiem na planie w kształcie krzyża, pomiędzy którego ramionami usytuowano cztery ośmiokątne wieże. Umieszczenie dwóch z nich w strefie prezbiterialnej w naturalny sposób predestynuje je do pełnienia funkcji pastoforiów. W ten zespół elementów, o prostoliniowych kształtach, aproksymujących tradycyjnie stosowane w nich formy krzywokreślne, wpisują się zakończenia ramion krzyża, które płaskimi wycinkami przybliżają kształty apsydalne, zwieńczone hemisferycznie. Wieżyczki pomiędzy ramionami krzyża, a także płaszczyzny je łączące (ponad nawą) tworzą nałożony na bryłę cerkwi, zwieńczony płasko sześcian. Pomimo tego, forma obiektu wyraźnie zdradza związku z modelem historycznym i stanowi zapowiedź tradycyjnego układu wnętrza. W rzeczywistości zamiast kolebek zastosowano tu płaskie stropy. Jedynym nawiązaniem do kolebek są żelbetowe łuki. Takie zniekształcenie górnych partii naosu decyduje o istotnej niezgodności bryły świątyni z wnętrzem. Nieszczerze ta związana jest z odejściem od tradycyjnej, introwertycznej konwencji projektowania – w przypadku siemiatyckiego obiektu przyjęto konwencję ekstrawertyczną. Wskutek braku pendentywów bęben kopuły oparto na podciągach⁵, a na nim oparto wielościenną, żebrową kopułę, złożoną z wycinków powierzchni walcowej.

Podobnie w bryle świątyni Zmartwychwstania Pańskiego w Jacznie dominuje cebulasto zwieńczona kopuła, tym razem jednak oparta na walcowym (a nie ośmiobocznym) tamburze. Usytuowano ją w przecięciu dwuspadowych dachów (nie kolebek). Szczyty zakończeń ramion krzyża zostały zwieńczone trójkątnie, bez attyk. Forma ze-

⁵ W przypadku świątyni siemiatyckiej nastąpiła znacząca ingerencja konstruktora w formę obiektu. Więcej na ten temat w: P. Chomczyk, M. Syczewski, *Konstrukcyjno-technologiczne aspekty realizacji cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego w Siemiatyczach*, Materiały z IV Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Technicznej Budownictwo Sakralne i Monumentalne, Białystok 2002, s. 329-336.

wnętrzna cerkwi, mimo tradycyjnego kształtu kopuły i tambura, obfituje w linie proste i płaszczyzny. Statyczności tych elementów dopełniają elewacje ścian, bogate w prostoliniowe pilastry i ryzality. Taka zdecydowanie prostoliniowa forma zewnętrzna sugeruje, że wnętrze ma również prostokreślny charakter. Tymczasem przestrzeń naosu zwieńczona jest walcowymi sklepieniami kolebek. A zatem jest to pewna niezgodność przestrzeni wnętrza z formą zewnętrzną, albowiem kolebkowe sklepienie nawy nie zostało zmanifestowane w bryle.

Podobne zjawisko można zauważyć w cerkwi świętego Dymitra w Hajnówce⁶ i Świętej Trójcy w Gorlicach⁷. W cerkwiach tych szczyty zakończeń dwuspadowych dachów są jednak odmienne: w hajnowskim obiekcie szczyty zakończone są ostrołukowymi attykami (nawiązując do przekroju cebulastego), zaś w cerkwi gorlickiej szczyty te zwieńczono ciężkimi, topornymi łukami. Te zakończenia redukują nieco wrażenie braku miękkości, stworzonego przez dwuspadowe dachy. Gorlicka cerkiew ma ponadto cztery mniejsze, cebulasto zwieńczone sygnaturki o przywoływanej już symbolice czterech ewangelistów. Połączenie w zewnętrznej bryle świątyni (a zwłaszcza w jej górnych partiach) elementów tradycyjnie miękkich, krzywokreślnych oraz linii prostych i płaszczyzn (dachy) jest pewnego rodzaju dysonsansem. Ponadto forma zewnętrzna gorlickiej cerkwi nieco odbiega od rozwiązania tradycyjnego: ponad pendentywami nałożono bowiem żelbetowy, kostkowy element.

Cerkiew Proroka Eliasza w Białymstoku posiada tradycyjną kopułę oraz tambur, choć są one w stosunku do całego obiektu relatywnie niewielkie. Czerospadowy, prostokreślny dach stanowi wyraźny sygnał, że wnętrze również odbiega od tradycyjnej miękkości. Istotnie, we wnętrzu brak tradycyjnego krzyża sklepień – nawa przekryta została płaskim stropem żelbetowym. Paradoksalnie w tej świątyni o nieco uproszczonej formie zastosowano tradycyjną dla architektury cerkiewnej, introwertyczną konwencję projektową (forma zewnętrzna świątyni jest podporządkowana wnętrzu oraz skromniejsza w wyrazie plastycznym). Bryła świątyni, choć ma nieco zniekształcone proporcje, jest jednak wyraźnie inspirowaną czterosłupową odmianą świątyni krzyżowo-kopułowej, choć kopuła nie stanowi w jej wnętrzu elementu dominującego, a kolebki przywołano jedynie symbolicznymi łukami. Korpus świątyni związano niewielkim łącznikiem z niezbyt okazałą wieżą (wtórnie dobudowaną), nawiązując do lokalnych, podlaskich wzorców. Całość tworzy skromną, choć raczej udaną formę. Należy podkreślić, że powstała ona w trudnych dla architektury sakralnej latach sześćdziesiątych.

Choć odstępstwa od tradycyjnej miękkości (obecność kolebek) dotyczą form zewnętrznych wszystkich badanych świątyń, to jednak zasadniczo dotyczą one krzyżowo-kopułowych wnętrz. Wyjątki możemy zaobserwować jedynie w świątyni siemiatyckiej oraz Proroka Eliasza w Białymstoku.

Istotne odstępstwa od form tradycyjnych obserwujemy zwłaszcza w partiach, w których kwadratowy plan skrzyżowania przekryć przechodzi w plan kołowy lub ośmiokątny. Tradycyjny sposób przekształcenia tego planu, za pomocą pendentywów, występuje jedynie w cerkwiach Zmartwychwstania Pańskiego w Jacznie i Świętej

⁶ Więcej na temat świątyni w: J. Ackiewicz, *Historia parafii św. Dymitra w Hajnówce*, Kalendarz prawosławny 2010, Warszawa 2010, s. 179-185.

⁷ Więcej na temat cerkwi w: R. Dubec, *Dzieje parafii prawosławnej Świętej Trójcy w Gorlicach*, „Wiadomości Polskiego Kościoła Prawosławnego”, Nr 9(178)/2004, s. 16.

Trójcy w Gorlicach. W innych świątyniach zostały one zastąpione podciągami (żelbetowymi belkami) ułożonymi skośnie w narożach kwadratu planu – jak w cerkwiach siemiatyckiej i świętego Proroka Eliasza w Białymstoku – lub płytową konstrukcją żelbetową, jak w cerkwi w Hajnówce.

Odstępstwom od tradycyjnego modelu ulega także przestrzeń najbardziej bezpośrednio związana z akcją liturgiczną, czyli część prezbiterialna. W tej trójdzielnej przestrzeni głównym pomieszczeniem (zawierającym ołtarz) jest sanktuarium, po jego bokach usytuowane są pastoforia – północny prothesis i południowy diakonikon. Diakonikon (pierwotnie pomieszczenie dla diakonów) z czasem zaczął pełnić funkcję zakrystii. Prothesis służy do przygotowania darów ofiarnych (prosfor i wina) podczas tzw. proskomidii (pierwszej, wstępnej części mszy). Zgodnie z tradycją, prothesis powinno być pomieszczeniem zamkniętym, bez drzwi zewnętrznych, umożliwiających bezpośrednie wejście. W pomieszczeniu tym tradycyjnie powinien się znaleźć stół ofiarny (żertwiennik).

Na styku przestrzeni nawy i prezbiterium znajduje się solea, czyli podest w posadzce nawy, biegnący wzdłuż ikonostasu. Solea powinna być elementem eksponowanym odpowiednią wysokością. W historycznych świątyniach ilość jej stopni zależała od wielkości świątyni – niskie solee były w niewielkich obiektach. Ważna jest też długość drogi, którą pokonuje kapłan niosąc dary eucharystyczne z żertwiennika na ołtarz wzdłuż solei. Żertwiennik tradycyjnie stał w oddzielnym *prothesis*, położonym przy drzwiach diakońskich ikonostasu. Droga ta zatem nie była tylko symboliczna, lecz pozwalała, by temu przejściu nadać formę uroczystej procesji. W połowie solei z zasady sytuowano ambonę, czyli poszerzenie, z którego kapłan wygłaszał kazanie, a po jej bokach klirasy, czyli miejsca tradycyjnie przeznaczone dla chóru.

Prezbiteria badanych świątyń z zasady są tradycyjnie trójdzielne (sanktuarium i dwa pastoforia). W prothesis (północnych pastoforiach) niektórych z nich usytuowano zewnętrzne drzwi, co pozostaje w dość żywej sprzeczności z tradycyjną wymową i liturgiczną funkcją tego pomieszczenia. Żertwiennik w takich układach często sytuuje się w północnej części sanktuarium – funkcję proskomidionu przejmuje wówczas przestrzeń przy północnej ścianie sanktuarium. Takie rozwiązanie zastosowano w cerkwiach Zmartwychwstania Pańskiego w Siemiatyczach, świętego Dymitra w Hajnówce, Proroka Eliasza w Białymstoku, Świętej Trójcy w Gorlicach. Stoi to w pewnej opozycji do tradycyjnej wymowy północnego pastoforium. Taki układ został przeprowadzony w cerkwiach Zmartwychwstania Pańskiego w Siemiatyczach, Zmartwychwstania Pańskiego w Jacznie i Świętej Trójcy w Gorlicach.

W niektórych cerkwiach pomieszczenie prothesis zostało przekształcone w boczny ołtarz (pareklezjon), jak w cerkwi świętego Dymitra w Hajnówce, czy Proroka Eliasza w Białymstoku.

Poważnym odstępstwem od tradycyjnego modelu jest brak apsydy w części prezbiterialnej, jednego z podstawowych elementów konstytuujących sakralny charakter przestrzeni, zwłaszcza świątyni ortodoksyjnej. Apsydy brak w cerkwiach: Zmartwychwstania Pańskiego w Jacznie i Świętej Trójcy w Gorlicach. W świątyni siemiatyckiej przyjmuje ona kształt wieloboczny. Apsyda symbolizuje Matkę Bożą, a umieszczone w niej osiowe okno to symbol nadchodzącego Chrystusa (światło ze wschodu). Brakuje tego okna niemal we wszystkich opracowanych świątyniach – zastosowano je jedynie w cerkwi jacznieńskiej, pomimo braku samej apsydy.

W większości badanych świątyń – w Siemiatyczach, Jacznie, Proroka Eliasza w Białymstoku, Świętej Trójcy w Gorlicach – w ogóle nie wydzielono tradycyjnej, istotnej liturgicznie ambony. Choć we wszystkich opisywanych świątyniach solea eksponowana jest wysokością, to jednak ekspozycja samej procesji „Wielkiego Wejścia” jest raczej słaba, do czego przyczynia się głównie krótka droga przejścia pomiędzy północnymi drzwiami diakońskimi a rajskimi wrotami. Solee we wszystkich badanych świątyniach pozbawione są klirosów – miejsc w zakończeniach solei przeznaczonych dla chóru. Szczególnie zwraca uwagę nietypowy, łamany plan ikonostasu cerkwi siemiatyckiej. Pozostaje on w ścisłym związku z niewielką ilością miejsca pozostawionego przez projektanta na soleę.

Analogiczne odstępstwa od modelu tradycyjnego odnaleźć można w cerkwi Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy w Ostrowiu Północnym na Podlasiu. Choć wybudowana została w latach powojennych, to jednak jest w istocie powtórzeniem jednego z popularnych na Podlasiu wzorców zaczerpniętych z katalogu Konstantego Tona. Świątynie te w nikłym stopniu odwołują się do tradycji. Obiekt ostrowski zbudowano na planie prostokątnym, do którego od zachodu dostawiona jest, za pośrednictwem niższego łącznika, wieża. Świątynię przekryto dachem namiotowym z sygnaturalną kopułą. W wyższych partiach bryły świątyni występują detale budowane z elementów prostokreślnych, pozbawione tradycyjnych miękkości. Taka zewnętrzna forma sygnalizuje zastosowane we wnętrzu również prostoliniowe przekrycie nawy, czyli w tym wypadku płaski sufit. We wnętrzu nie ma żadnych odniesień do zewnętrznej kopuły. Na zakończeniu niższego od nawy sanktuarium zastosowano nawiązujący w uproszczony sposób do apsydy wielobok.

Odrębność przestrzenna sanktuarium została podkreślona przez niewielkie, prostokątne w planie, wyraźnie wyodrębnione pastoforia. Wejście zewnętrzne usytuowano prawidłowo w południowym pastoforium. Północne zaś pełni funkcję prothesis. Ikonostas został wykonstruowany jedynie na szerokości sanktuarium – jego drzwi diakońskie nie prowadzą do pastoforiów. Powoduje to, że droga kapłana podczas podejmowania procesyjnego przeniesienia darów eucharystycznych z zertwiennika do tychże drzwi diakońskich niepotrzebnie się komplikuje. Solea jest wąska i raczej krótka – odległość między drzwiami diakońskimi a królewskimi nieznaczna. Nie jest to układ, który sprzyjałby uroczystemu charakterowi procesji Wielkiego Wejścia. Solea jest jednak raczej prawidłowo wyeksponowana wysokością. Rozwiązanie solei, prothesis i ikonostasu budzi zatem pewne zastrzeżenia funkcjonalne. W solei rozwiązano ambonę o trapezowym kształcie, natomiast po jej bokach niewielkie klirosy.

Uproszczona forma architektoniczna świątyni jest odległa od wzorców tradycyjnych. Jednak pomimo zauważonych uchybień, rozwiązanie części prezbiterialnej jest dość ściśle osadzone w tradycji. Prezbiterium jest bowiem podzielone na sanktuarium, północny prothesis i południowy diakonikon, wieloboczną formą nawiązuje do apsydy, choć jednak bez osiowego okna. Prothesis, jak wspomniano, pełni swą liturgiczną funkcję i mieści stół ofiarny. Solea jest dość długa i zawiera ambonę oraz klirosy. Takie rozwiązanie pozwala na przeprowadzenie pełnego programu nabożeństw. Paradoksalnie zatem przestrzeń prezbiterialna badanych świątyń wykazuje większe deformacje niż świątynia o mocno zniekształconej (rodem z XIX wieku) formie.

Podsumowanie

Badane świątynie zbudowane zostały na planach o genezie bizantyńskiej. Jednak w rozpiętych ponad planami bryłach można zauważyć poważne odstępstwa od tradycyjnych form. W większości świątyń brakuje pendentywów, ambony, osiowego okna w apsydzie, w większości zdeformowano przestrzeń prothesis, wbudowując drzwi zewnętrzne i umieszczając stół ofiarny przy północnej ścianie sanktuarium, zamiast tradycyjnie, w prothesis, i redukując w ten sposób liturgiczne i symboliczne znaczenie tego pomieszczenia. Powszechną rezygnację z tradycyjnego użytkowania pastoforiów należy określić jako zamieranie tradycji, a nie jej rozwój.

Podobnie, we wszystkich tych cerkwiach zniekształcone są solee. Choć eksponowane są na ogół wysokością, to jednak widać wyraźną tendencję do ich skracania i niekiedy zwężania. To skracanie zdecydowanie ogranicza możliwości przeprowadzenia poprawnej liturgicznie, uroczystej procesji Wielkiego Wejścia. Krótsza solea związana jest z krótszym ikonostasem, ale także z rezygnacją z tradycyjnych klirosów – czyli miejsc dla chóru. Choć osią zainteresowań autora niniejszego opracowania jest architektura, to jednak funkcja, jaką ta architektura pełni, stanowi silny predyktor stanowiący o ewolucji form. Nie sposób nie zauważyć zatem zmian zachodzących w przebiegu akcji liturgicznej, korelujących przecież z kształtami formowanej przestrzeni sakralnej – zwraca tutaj uwagę praktyka sytuowania chórów podczas liturgii poza soleą. Oprócz klirosów, symbolicznie niemal przywołanych w świątyni siemiatyckiej, w badanych obiektach właściwie ich nie ma.

Ambony wydzielono tylko w cerkwi świętego Dymitra w Hajnówce oraz w Ostrowiu Północnym. W czterech pozostałych nie wydzielono ich wizualnie w solei, choć ambona używana jest między innymi podczas wygłaszania kazań, a także podczas tzw. Wielkiego Wejścia⁸. Takie rozwiązanie solei stawia pod znakiem zapytania liturgiczną funkcjonalność większości zaprezentowanych świątyń.

Pewnego rodzaju degradacja przestrzeni prezbiterialnej następuje również poprzez rezygnację z tradycyjnych apsyd lub ich zniekształcanie. W dwóch przypadkach apsydy mają tradycyjne formy (cerkwie świętego Dymitra w Hajnówce, świętego Eliasza w Białymstoku), w dwóch kolejnych są one jedynie przywołane poprzez uproszczone formy (w Siemiatyczach, Ostrowiu Północnym), a prezbiteria dwóch pozostałych obiektów kończą się prosto (w Jacznie i Gorlicach). Elementy nawiązujące do apsyd w świątyniach siemiatyckiej i ostrowskiej trudno nazwać twórczym przekształceniem tradycyjnych form, raczej można je określić jako efekt degradacji tychże tradycji.

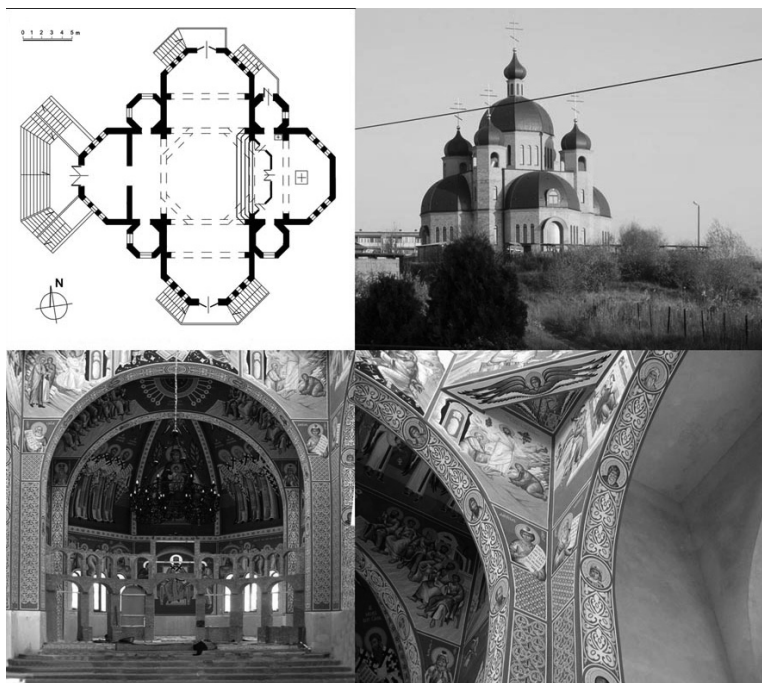
Podobnie formy zewnętrzne wszystkich przedstawionych świątyń odbiegają w istotny sposób od tradycji cerkiewnych.

Można zatem stwierdzić, że wybrane elementy badanych świątyń cechuje różny stopień zgodności z tą tradycją – niektóre elementy zanikają (klirosy, proskomidiony), inne są dość powszechnie zachowywane (solee), jeszcze inne występują czasami lub sporadycznie (ambony, apsydy).

Warto również podkreślić, że projektanci odchodzą od tradycyjnej, introvertycznej konwencji projektowania cerkwi, czyli traktowania przestrzeni wnętrza jako priorytetowej, stanowiącej dla zewnętrznej źródło inspiracji, jak to wyrażacie widać w formie obiektu siemiatyckiego.

⁸ Kapłan w środkowej części solei (właśnie ambonie) wykonuje wówczas gest w stronę ludzi.

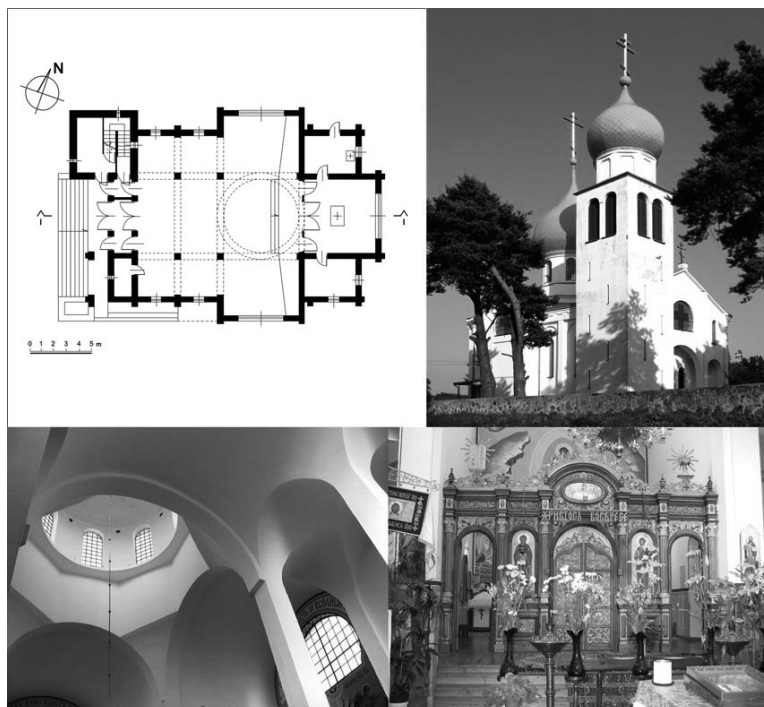
Rys. 1. Cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego w Siemiatyczach.

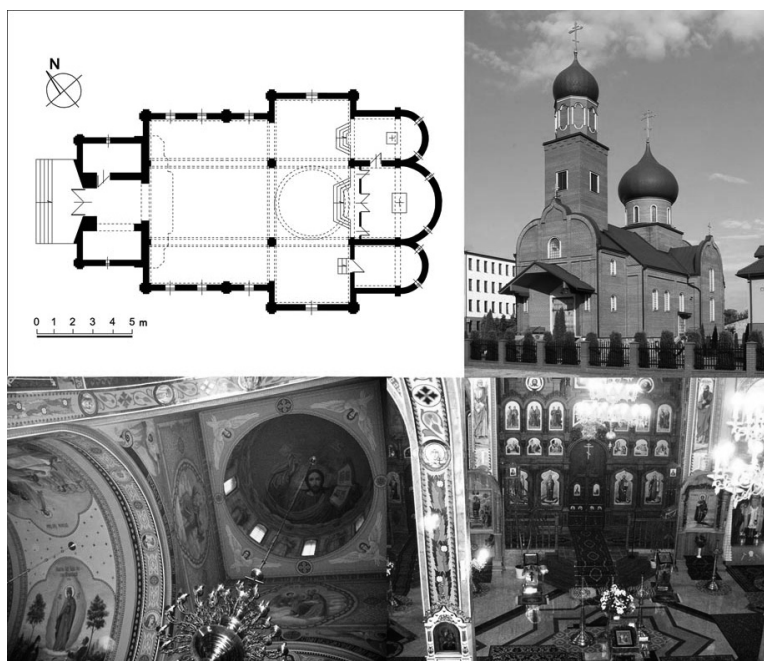
Rys. 2. Cerkiew Świętej Trójcy w Gorlicach

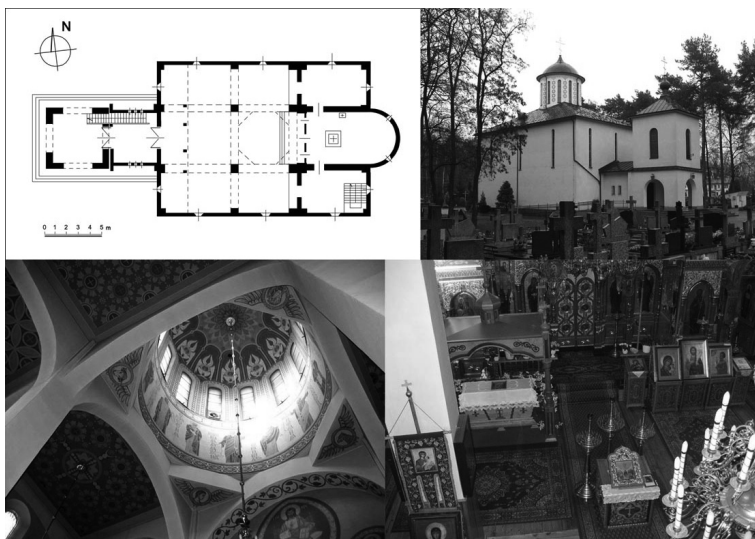
Rys. 3. Cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego w Jacznie.

Rys. 4. Cerkiew świętego Dymitra w Hajnówce

Rys. 5. Cerkiew świętego Proroka Eliasza w Białymstoku

Rys. 6. Cerkiew Przenajświętszej Bogurodzicy w Ostrowiu Północnym

